

Abdulkadir Tanış. *Tanrı Değişir mi?: İlahi Değişmezlik Üzerine Felsefi bir İnceleme*. Ankara: Elis Yayınları, 2024. 231 s. ISBN: 978-605-9513-87-6

MÜNTEHA BEKİ

Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Yozgat Bozok University Faculty of Theology, Türkiye
munteha.beki@yobu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-6906-3366>

Değişim, içinde yaşadığımız gerçeklik düzleminde nesnelere, olay ve durumların niteliksel, niceliksel, mekansal ya da zamansal olarak farklılık göstermelerinde açığa çıkan bir olgudur. Tecrübe ettiğimiz bu farklılıkların değişim olarak yorumlanması, değişmeyen/sabit/kalıcı olana ilişkin kavrayışımızın olmasına bağlı görünmektedir. Değişim ve değişmezlik kavramları birbirine referansla anlaşılabilir kavramlar olmakla birlikte bu iki kavram/gerçeklik arasında nasıl bir ilişki olabileceği önemli bir felsefi problemdir. Değişen ve değişmeyen arasındaki ilişkinin, tarihsel olarak bakıldığında, birçok felsefi/metafizik tartışmanın merkezinde yer alan meselelerin belki de en başında geldiğini söylemek mümkündür. Abdulkadir Tanış'ın *Tanrı Değişir mi?: İlahi Değişmezlik Üzerine Felsefi bir İnceleme* adlı eserinde ele almış olduğu bu problem, değişim olgusunun dayandığı değişmez/sabit bir düzlemin olması gerektiği varsayımı temelinde alemde değişim ve akış varsa bunun değişmeyen bir nihai gerçekliğe atıfla açıklanabileceği düşüncesini öngörmektedir. Yazarın değişen ve değişmeyen arasındaki ilişkiden hareketle Tanrı'nın değişip değişmeyeceğine dair sorduğu soru, nihai gerçeklik olan Tanrı'nın değişmediğini kabul ettiğimizde değişen alemle ilişkisinin nasıl olabileceği üzerinden tartışılmaktadır. Tanrı ve değişim meselesini teizm bağlamında tartışan yazar, teistik geleneğin klasik çizgisini belirleyen en önemli parametrelerden birinin ilahi değişmezlik öğretisi olduğuna dikkat çeker. Bununla birlikte yazarın bu öğretiye yöneltilen eleştirilerin klasik teizmden kopuşun başladığı nokta olduğunu vurgulaması da konunun önemini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Yazar, giriş bölümünü müteakip üç bölümde ele aldığı Tanrı ve değişim ilişkisinde ilk olarak değişimin kavramsal çerçevesine yer vermiş, ikinci bölümde ilahi değişmezliğin analizi ve temellendirilmesi üzerinde durmuş, son bölümde ise ilahi değişmezlik öğretisi ile Tanrı'nın bilgisi ve iradesine dayalı fiilleri arasındaki ilişki üzerinden birtakım tartışmalarla konuyu derinlemesine irdelemeye çalışmıştır. Yazarın metafizik tartışmalardan bilimsel çalışmalara kadar geniş yelpazede ele alınabilecek değişim gibi bir meseleyi değişim ve değişmezliğe ilişkin kavramsal analizlerin yanı sıra ilahi bilgi ve fiiller çerçevesinde tartışması konunun sınırlarını görmek açısından önemlidir.

Yazar, kitabın giriş bölümünde Tanrı'nın değişimle olan ilişkisinin, benimsenen Tanrı tasavvuruna bağlı olarak farklı şekillerde açıklanabileceğini öne sürer. Bu noktada teizm geleneğinde ön plana çıkan kavramın *mükemmellik* olduğundan hareketle mükemmel varlık teolojisinin makul, tutarlı ve tatmin edici bir Tanrı tasavvurunun oluşturulmasında en makul yöntem, mükemmellik kavramının da iyi bir başlangıç noktası olacağı düşüncesi savunulmaktadır (ss. 16-17). Mükemmellik ve değişmezlik arasında yakın bir ilişki olduğu düşünüldüğünde, Tanrı'nın değişmez olup olmadığı tartışmalarında temel motivasyonun Tanrı'nın mükemmelliğini korumak olacağı açıktır. Bu motivasyon, Tanrı ve değişim ilişkisinin ne olabileceğini ele alan bu çalışmanın da temel çerçevesini oluşturmaktadır. Zira Tanrı'nın değişime konu olup olamayacağı ve konu olabiliyorsa ne tür bir değişimin Tanrı için söz konusu olabileceği tartışmalarında, Tanrı'nın mükemmelliği düşüncesi eksen alınarak ya ilahi mükemmelliğe hanel getirebilecek yorumlardan kaçınılmakta ya da ilahi mükemmelliğin değişime imkan tanıyacak şekilde yeniden revize edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Yazar bu bağlamda, klasik teizmin ilahi değişmezlik düşüncesini benimsediğini öne sürerek bu iddiasını “söz konusu öğretinin özellikle mükemmelliği temel alan bir tanrı tasavvuru açısından son derece önemli dayanaklara sahip olduğu ve bu yüzden kolayca üstü çizilebilecek bir öğreti olmadığı” (s. 17) şeklinde savunur.

Klasik teizmin Tanrı anlayışını oluşturan ilahi sıfatlar ve bunlara yüklenen anlamların Tanrı-alem ilişkisini açıklama noktasında birtakım problemleri de beraberinde getirmesi ilahi mükemmelliğe ilişkin revizyon arayışının önemli bir nedenidir. Yazar da çalışmasında buradan hareketle Tanrı'nın değişip değişmeyeceği tartışmasını özellikle iki gerilim üzerinden yürütmeye çalışmıştır. Bunlardan birincisi, klasik teizmin dinamik Tanrı-alem ilişkisi tasavvuru ile mutlak değişmez bir Tanrı anlayışının bir arada savunulmasının beraberinde getirdiği gerilimdir. Diğeri ise mutlak değişmezlik düşüncesinin bir taraftan mutlak bilgi, irade, kudret gibi ilahi sıfatlarla tutarlı olup olmadığını

diğer taraftan Tanrı'nın alemle olan ilişkisini ifade eden fiilleriyle tutarlı bir şekilde savunulmasının imkanını sorgulayan gerilimdir. Dolayısıyla, değişimin bir mesele olarak kilitlendiği noktanın Tanrı'nın alemle olan ilişkisinde düğümlendiği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu gerilimlerin çıkış noktası da değişmeyen bir Tanrı'nın değişen alemle olan ilişkisinin mümkün olup olmadığıdır. Bu önemli nokta, yazarın da dikkat çektiği gibi, klasik teizme yöneltilen eleştirilerin ve klasik teizmin yeniden yorumlanmasının ya da alternatif arayışlara gidilmesinin en temel motivasyonlarından biri olmuştur. Nitekim kendi teistik yaklaşımını neo-klasik olarak adlandıran Hartshorne'nun klasik teizme yönelik en önemli eleştirisi, mutlak değişmezliği gerektiren bir mükemmellik anlayışının Tanrı ve alem arasındaki ilişkiyi açıklamak noktasında yetersiz kalacağıdır. Klasik teizmin Tanrı anlayışının doğurduğu gerilim/problemlerin temel kaynağının böyle bir mükemmellik anlayışı olduğunu savunan Hartshorne'nun kaygısını paylaşan ve benzer şekilde neo-klasik çizgide değerlendirilebilecek açık teizm gibi yaklaşımlar da değişmeyen Tanrı'nın değişen alemle ilişki kurmasının sınırlı olacağı iddiasına dayanarak mutlak değişmezlik ve mükemmellik düşüncesinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği düşüncesiyle ortaya çıkmışlardır (ss. 135-137).

Tanrı'nın değişmezliğine dair bu tür tartışmalara girmeden önce ilk bölümde değişimin kavramsal çerçevesi üzerinde duran yazar, değişimin ne olduğuna ilişkin genel bir tanımlamadan bahsetse de nesne, nitelik ve zamanla ilgili benimsenen yaklaşımlara bağlı olarak farklı değişim tanımlarının olabileceğini öne sürer (ss. 31-32). Değişimin imkanı ve mahiyeti, değişenin mi yoksa değişmeyenin mi gerçek/var olduğu, hangisinin daha temel olduğu, özdeşlik meselesi gibi birçok metafizik tartışmaya işaret eden yazar, özellikle Tanrı ve değişim ilişkisi bağlamındaki tartışmaları dikkate alarak daha ziyade ne tür değişimlerden bahsedilebileceği ve değişimin zamanla olan ilişkisi üzerine yoğunlaşmaktadır. Yazar bu noktada farklı sınıflandırmaların olduğundan bahsetmekle birlikte değişimle ilgili yapılan tanımlamanın hangi örneklere uygulanabileceğine dair tartışmalarla ön plana çıkan *gerçek/ilişiksel-olmayan değişim* ve *Cambridge/ilişiksel değişimi* ayrımı üzerinde durur. Bu ayrımın tüm değişim durumlarına uygulanamayacağını kabul eden yazar, nihayetinde birçok değişim örneklerine uygulanabilecek bir ölçüt olarak bu ayrımı korumak gerektiğini savunur. Tanrı'nın herhangi bir değişime konu olup olamayacağı tartışmalarında sıklıkla başvurulmuş bu ayrım, Tanrı ve alem arasındaki ilişkiye bağlı olarak Tanrı'nın gerçek bir değişime mi yoksa ilişiksel bir değişime mi konu olabileceğini açık hale getirebileceği gibi ilahi

değişmezliğin mümkün olup olmadığını da göstermesi açısından önemlidir (ss. 49-50).

Değişimin zamansal süreç gerektiren bir olgu olduğu düşünüldüğünde değişimin olabilmesi için zamanın varlığının zorunlu olmasına karşılık zamanın da değişimi gerektirip gerektirmediği noktasında birtakım tartışmalara değinen yazar, değişim ve zaman arasındaki yakın ilişkinin zamanın nasıl tanımlandığına bağlı olarak ele alınabileceğine dikkat çeker. Yazar, zaman-değişim ilişkisi konusunda mutlak ve ilişkisel zaman ayrımı üzerinden yapılan birtakım tarihsel tartışmalara değinmekle birlikte değişim meselesini daha ziyade çağdaş felsefede öne sürülen ve günümüz tartışmalarında önemli bir yere sahip olan *statik* ve *dinamik* zaman teorileri bağlamında ele alır. Zamanın karakterinin oluş/akış olduğunu savunan dinamik zaman anlayışına karşılık zamansal ilişkileri ön plana çıkaran ve değişimi yadsıyan statik zaman anlayışı şeklindeki bu ayrımında, zamanın değişimle olan ilişkisi zamanın karakterine ve zamansal konumlara bağlı olarak irdelenmektedir. Yazar, Tanrı ve değişim ilişkisine dair tartışmalara da önemli bir açılım getirdiğini öne sürerek bu ayrımın özellikle ilahi değişmezliğin savunulmasına zemin oluşturduğuna işaret eder. Günümüzde klasik teizmin benimsediği ilahi değişmezlik düşüncesinin statik bir zaman anlayışı bağlamında savunulabileceği düşünülmektedir (s. 74). Ancak yazara göre, her ne kadar statik zaman anlayışının değişmezliğe daha çok imkan tanıdığı düşünülse de klasik teizm içinde ilahi değişmezliği savunanların zamanın karakterinden ziyade başka sezgileri korumak adına hareket ettikleri ve her iki zaman anlayışına karşılık gelecek şekilde ilahi değişmezliği açıkladıkları da göz ardı edilmemelidir (ss. 120-121).

Bu nokta özellikle çağdaş tartışmalarda öne çıkan statik-dinamik zaman şeklindeki bir ayrımın zamanı karakterize etmek noktasında tatmin edici olup olmadığı, bu iki anlayışın birbirini zorunlu olarak dışlayıp dışlamadıkları gibi sorular hesaba katıldığında önemlidir. Dolayısıyla, değişmezlik meselesini bu ayrıma dayalı olarak ele almak makul görünse de söz konusu problemlerin de dikkate alınması gerekli görünmektedir. Zamanın karakterine ilişkin bu ayrımın daha ziyade Tanrı'nın alemle olan, yani zamanla ve zamansal varlıklarla olan ilişkisinde göz önünde bulundurulması gerektiği söylenebilir. Bu sebeptendir ki yazar, Tanrı'nın değişip değişmeyeceğinin zamansal olup olmamasıyla doğrudan ilgili olduğu dikkate alındığında, bu tür bir ayrımın gerek Tanrı'nın doğası konusunda gerekse de ilahi değişmezliği savunmak noktasında dikkate değer olmadığı düşüncesine katılmakta haklı görünmektedir (ss. 119-120).

Yazar ikinci bölümde ele aldığı ilahi değişmezlik konusunda teizmde genel olarak Tanrı'nın değişmeyeceği noktasında bir uzlaşımın olduğunu, bununla

birlikte bu değişmezliğin Tanrı'nın zamansal olup olmamasına bağlı olarak güçlü veya zayıf formlarıyla savunulduğunu öne sürmektedir (s. 81). Tanrı'nın değişmezliğini güçlü formda savunan klasik teizmin Tanrı'nın zamansız olduğunu iddia etmesinin yanı sıra ilahi mükemmellik, basitlik, bilfillik ve zorunluluk gibi gerekçelere de dayandığı görülür. Yazar klasik teizmin, Tanrı'nın hiçbir açıdan değişime konu olamayacağı ve bunun mantıksal bir imkansızlığa delalet edeceği şeklinde güçlü bir değişmezlik öğretisini savunduğu öne sürer. Buna karşın Tanrı'nın değişmezliğini daha zayıf formda savunan süreç teizmi ve açık teizm gibi neo-klasik yaklaşımların ise Tanrı'nın alemle olan dinamik ilişkisi gereği zamansal olması gerektiğine dayandıkları görülmektedir. Yazar burada neo-klasik yaklaşımların argümanları üzerinde durmaktan ziyade bu yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan, geleneksel teizmde ilahi değişmezliğin güçlü savunusu ile Tanrı'nın alemle olan ilişkisinin birlikte savunulmaya çalışılmasının beraberinde getirdiği birtakım problemler üzerine yoğunlaşır.

Bu tür problemler, Tanrı'nın güçlü anlamda değişmez olduğu benimsendiğinde gerçek ve ilişkisel değişim ayrımının Tanrı'ya uygulanıp uygulanamayacağının yanı sıra Tanrı'da olabilecek gerçek bir değişimin iyi/kötü yönde değil, nötr bir değer olarak düşünülüp düşünülemediği şeklinde sıralanabilir (ss. 82-106). Yazarın bu tarz problemlerle ilgili olarak, klasik teizmin Tanrı'nın zamansız olduğu görüşünü vurgulamasıyla bu sorunların üstesinden gelinebileceğini göstermeye çalışmasının son derece yerinde bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle, nötr değeri de olsa gerçek bir değişimin zamandan bağımsız olamayacağı ve değişmezlik ile zamansızlık arasında sıkı bir ilişki olduğu dikkate alındığında, Tanrı'nın zamansız olmasıyla birlikte gerçek bir değişime konu olabileceği söylenemez.

Yazar son bölümde, ilahi bilgi ve ilahi fiilleri Tanrı'nın mutlak değişmezliğiyle tutarlı bir şekilde savunmanın imkanını ve bu konudaki gerilime ilişkin çözümleri -tarihsel olarak Antik dönemlere kadar götürülebilirse de- geniş bir literatüre sahip çağdaş tartışmalar üzerinden ele almaya çalışır. Söz konusu gerilim, ilahi değişmezliğin güçlü şekilde savunulmasının Tanrı'nın alemle olan ilişkisinde birtakım problemleri de beraberinde getirmesidir. Yazarın da öne sürdüğü gibi mesele, alemin değişim içeren karakterinden dolayı Tanrı'nın alemle olan aktif ve dinamik ilişkisinde değişip değişemeyeceğidir. Bu noktadaki önemli tartışmalardan biri Tanrı'nın mutlak bilgisinin alemdeki değişimi kapsayıp kapsamadığıdır (s. 137). Yazarın ayrıntılı bir şekilde ele aldığı bu konudaki gerilimin temelinde Tanrı'nın

zamansız olup olmaması, ilahi bilginin doğası, kipli/endeekli ifade ve olguları bilmenin koşulları gibi problemlerin olduğu söylenebilir. Geleneksel teistik yaklaşımlarda Tanrı'nın değişmezliği ve mutlak bilgisi korunarak Tanrı'nın değişimi ve zamansal olayları bilebileceği savunulmuştur. Buna karşın, Tanrı'nın bilgisi gereği zamansal olayları bilmesi için zamansal olması gerektiği savunulmuştur. Tanrı'nın mutlak bilgisi lehine değişmezliğini sınırlayan bu yaklaşımlarda Tanrı'nın değişmeksizin değişimi bilmesinin mümkün olmadığı, dolayısıyla gerçek bir değişime uğramasının alemle olan aktif ilişkisinin kaçınılmaz bir sonucu olduğu öne sürülmektedir.

Bu noktada yazar, Tanrı'nın zamansız varlık olarak zamansal olayları bilip bilemeyeceği noktasında mutlak kudret ile yapılan analogiye yer verir. Buna göre, mutlak kudretin Tanrı için mantıksal olarak mümkün olanı kapsamasına benzer şekilde mutlak bilginin de Tanrı için bilinebilir olanı kapsadığı düşünülebilir. Dolayısıyla, fiziksel bazı eylemleri Tanrı'nın yapamaması nasıl ki sınırlama değilse insanın bildiği zamansal olguları Tanrı'nın bilmemesi de bir sınırlama olmayacaktır. (ss. 160-167) Ancak, ilahi bilginin kapsamının ilahi kudretten daha geniş olduğu dikkate alındığında yazarın da savunduğu bu analogi tartışmaya açık görünmektedir. Kudretin konusu olacak her şeyin doğrudan ilahi kudrete taalluk etmesinin mantıksal imkana bağlı olmasından farklı olarak, bilginin konusu olabilecek her şeyin ilahi bilginin kapsamına girebileceğini düşünmek pekala mümkündür. Zira yazarın da vurguladığı gibi, Tanrı'nın âlim-i mutlak olabilmesi için insanın zamansal perspektifini paylaşması gerekmediği gibi bu zamansal olayları zamansız yolla bilmek mümkünse Tanrı da bunu bilebilir. Burada mesele, zamansal bir olayı bilmenin tek bir yolu olduğunun iddia edilmesidir. Dolayısıyla, her iki varlığın bilme tarzının farklı olduğu dikkate alındığında, burada söz konusu olan Tanrı'nın bilmeyeceği değil insanın bildiği gibi bilmesinden bahsedilemeyeceğidir. Diğer türlü, iki varlık ontolojik olarak bütünüyle farklı olduğu için bunların aynı bilme biçimlerine sahip olmalarını düşünmek bu ontolojik farklılığı göz ardı etmek demektir. Yazara göre, Tanrı'nın mutlak bilgisi için bu tür bir bilmeyi şart koşmak dogmatik bir ısrardan başka bir şey değildir. Yazarın dikkat çektiği bir başka husus da zamansal ve değişen Tanrı anlayışını savunanların dinamik zaman anlayışını benimsemek noktasında ortak olmalarının yanı sıra bu yaklaşımı benimseyenlerin önemli bir kısmının Hıristiyanlığın enkarnasyon gibi inançlarının ancak bu tür bir Tanrı anlayışıyla bağdaşabileceğini düşünmeleridir (ss. 170-173). Dolayısıyla, yazarın haklı olarak belirttiği gibi, Tanrı'nın zamanı ve değişimi bilip bilemeyeceğiyle ilgili itiraz ve tartışmalar dinamik zaman anlayışının kabul edilmesi durumunda söz konusu olacak, buna

karşılık statik zaman anlayışının doğru kabul edilmesi halinde Tanrı için bunları bilip bilemeyeceği tartışması da anlamsız hale gelecektir.

Tanrı-alem ilişkisindeki diğer gerilim ise Tanrı'nın alemi yaratma ve idame, vahiy ve mucizeler gönderme, dualara cevap verme gibi alemdeki fiilleriyle değişmezliğinin birlikte nasıl tutarlı bir şekilde savunulabileceğidir (s. 175). Bu gerilimin esasında ilahi irade ile değişmezlik arasında olduğu da söylenebilir. İlahi fiillerin ilahi iradenin sonucu gerçekleştiği düşünüldüğünde bunların değişmezlikle bağdaşıp bağdaşmayacağı önemli bir tartışma konusudur. Bu gerilimde ya ilahi iradeyi koruyarak değişmezliği sınırlamak veya değişmezliği korumak adına ilahi iradeyi sınırlamak yoluna gidilebilir. Tanrı'nın iradesini koruyarak değiştirdiğini savunan görüş ilahi fiillerle değişmezliğin tutarsız olduğu iddiasını şu gerekçelere dayandırır: Özgür fail olmanın doğası gereği değişim gerektirmesi; neden-sonuç ilişkisinin zamanda gerçekleşmesi; Tanrı ve alem/insan arasındaki ilişkinin gerçek bir ilişki olması ve kutsal kitaplardaki tasvirler (ss. 183-205). Bu gerekçelerden hareketle Tanrı'nın alemle olan ilişkisinde değişimin kaçınılmaz olduğu vurgulanmaktadır. Hatta klasik değişmezlik öğretisinin Tanrı ve alem/insan ilişkisinde gerçek değişimi sadece aleme/insana yüklemenin Tanrı ile alem arasında önemli bir kopuş meydana getirdiği düşünülmektedir. Buna karşın ikinci görüşü savunanların ise ilahi değişmezliği korumak adına yoktan yaratma gibi irade gerektiren fiiller yerine alemin ezeli ve zorunlu olarak var olduğu düşüncesini benimsedikleri görülür. Bu düşüncüyü benimseyenler değişmezliğin yanı sıra zamansızlık, basitlik, bilfillik gereği de Tanrı'nın iradi fiilleri yerine zorunlu fiillerini tercih ettikleri söylenebilir. Yazarın bu nokta üzerinde yeterince durmadığı, bunun yerine daha çok ilahi irade bağlamındaki fiillerle değişmezlik ilişkisi üzerinde durduğu görülmektedir.

Yazarın konuyu bu şekilde sınırlandırmasının gerekçesi, ilahi değişmezliğin savunulmasında karşılaşılan en güç meselenin Tanrı'nın iradesi olduğu ve Tanrı'nın fiillerinin zorunluluğa dayandırılmasının iradeye dayalı fiillere nispetle daha az güçlük içerdiği düşüncesidir (s. 183). Bununla birlikte yazar, ilahi irade ve değişmezlik arasındaki gerilimi ikisinden de vazgeçmeksizin aşmanın mümkün olduğunu da göstermeye/savunmaya çalışmaktadır. Bu noktada ilahi irade lehine ilahi değişmezliğe yapılan eleştirilerin ortak noktasının Tanrı'nın iradeye dayalı fiilleri için zamansal olması gerektiği iddiasının bulunduğunu öne süren yazar, bu ortak noktaya istinaden zamansız bir varlığın da özgür fail olabileceğini, zamansal bir şeyi nedenleyebileceğini ve alem/insanla gerçek bir ilişki kurabileceğini savunarak birtakım gerekçelerle ve bu konudaki tartışmalara değinerek bu savunusunu desteklemeye

çalışmıştır. Yazara göre, özgür fail olabilmenin koşulu iradenin belirlenmemesi ise bir fiili ezelde veya zaman içinde irade etmek arasında bir fark olmayacaktır. Bunun yanı sıra, bir fiili irade etmekle onun gerçekleşmesinin ya da etkilerinin (neden ve sonucu) aynı zamansal düzlemde olması gerekmediği ve değişimi irade etmekle iradenin değişmesi arasında bir ayırım olduğu dikkate alındığında, değişmez ve zamansız bir Tanrı'nın iradi fiillerinin zamansal düzlemde gerçekleşmesini savunmak da mümkün olacaktır. Ayrıca, statik zaman anlayışının da bu düşünceyi destekleyebileceği pekala açıktır.

Diğer taraftan, yazara göre, Tanrı ve insan arasında öngörülen dinamik ilişkide her iki tarafın da değişmesi gerektiği iddiasının, Tanrı-insan arasındaki ontolojik farklılığı göz ardı ettiği gibi bu ilişkinin antropomorfik ve insan-insan ilişkisi modeli üzerinden kurgulandığı da açıktır. Bu model pahasına Tanrı'nın mutlak bilgisi, iradesi, kudreti, mükemmelliği, zamansızlığı, mutlaklığı, değişmezliği gibi özsel sıfatlarını sınırlandırmak ya da bunlardan vazgeçmek noktasına gidilmesi problemlidir. Bu şekilde sınırlı bir mükemmelliğe sahip bir Tanrı ile kurulacak aktif ve dinamik bir ilişkinin insan açısından ne kadar tatmin edici olabileceği de haklı bir sorudur. Dolayısıyla, yazarın haklı bir şekilde savunduğu gibi, klasik ilahi değişmezlik için öne sürülen itiraz ve eleştiriler makul görünmediği gibi ilahi değişmezlikten vazgeçmek için de yeterince ikna edici görünmemektedir (ss. 204-205).

Sonuç olarak, yazarın bu çalışmasının, klasik teizmin ilahi değişmezlik öğretisinin -tüm eleştirilere rağmen- güçlü bir öğreti olarak hala yerini koruduğunu göstermesi açısından önemli ve titiz bir çabanın ürünü olduğu söylenebilir. Yazar bu çalışmada konuyu sistematik bir çerçevede ele almış, argümantatif ve eleştirel bir yöntemle analiz edip değerlendirmiştir. Yazarın böylesine çetin bir metafizik meseleyi felsefi analiz ve değerlendirme yöntemiyle irdelemesi din felsefesine katkı noktasında önemli olduğu kadar bu alandaki bir boşluğu doldurması da takdire şayan bir durumdur. Bu titiz çalışmasıyla yazarın geniş bir literatürden yararlanması, konuyu açık ve anlaşılır bir üslupla ele almış olmasının yanı sıra meseleleri derinlemesine tartışırken belli bir bakış açısına sahip olup bunu korumaya çalışmasının da konuya ilişkin tartışmaları takip etmeyi kolaylaştırdığı söylenebilir.